

Dr. Stane Granda
 Znanstvenoraziskovalni center SAZU
 Zgodovinski inštitut

ORIS GOSPODARSKE IN POSLOVNE ODLIČNOSTI NA SLOVENSKEM

In memoriam profesorju in prijatelju,
 akad. prof. dr. Ferdu Gestrinu (1916-1999),
 našemu največjemu raziskovalcu starejše
 slovenske gospodarske preteklosti.

Uvod ali o odnosu Slovencev do odličnosti.

Slovar slovenskega knjižnega jezika razlaga besedo odličen v štirih pomenih:

1. kot lastnost, kakovost v najvišji meri: odlična cesta, odličen športnik, odličen oče, odlična hrana, odlična zamisel in podobno.
2. kot stanje, ki glede na možni razpon dosega zelo visoko pozitivno stopnjo: odličen čas športnikov, odlična kakovost materiala, odlična plača, odlična letina,
3. stanje oziroma položaj, ki prinaša velike ugodnosti: odlična novica, odličen položaj, odlična kupčija...
4. stanje oziroma položaj, ki po pomembnosti, kakovosti presega stvari svoje vrste: Odlično mesto v družbi, odlični gosti, odlična vina...¹

Gornje opredelitve so pobrane iz slovenske literature, dejanski slovenski odnos do rabe pojma odličnosti, pa je dokaj drugačen. Nedvomno je doma v šoli, kulturi in umetnosti in mogoče v športu, čeprav je tam že bolj v rabi beseda vrhunski. Zato imamo odlične ocene, odlične pesnike in pisatelje, odlične slikarje, odlične športne rezultate. Odličnost je predvsem stanje, ki je možno na izrazito intelektualnem področju, drugod pa v najboljšem primeru prevladuje beseda dober. Tako sta oče in mati lahko predvsem zelo dobra, oznaka z odlična je bolj literarna in ponekod že blizu pejorativnosti. Vsekakor beseda odličen na področju gospodarstva ni pogosta: nekdo je dober gospodar, dober ekonomist, dober direktor, dober gospodarski politik. Če besedo dober nadomestimo z oznako odličen, ima to pogosto že slabšalni prizvok in pomeni vsaj zvitega gospodarja, zvitega ekonomista, zvitega direktorja, zvitega gospodarskega politika, če že ne takega, ki je blizu nemoralni in nepravni potezam, skratka zvit in zvijačen.

Odličnost je v zadnjih letih v Sloveniji zelo moden pojem, za katerim pa se marsikaj skriva. Bralec ekonomskih vesti in poročil ima včasih občutek, da se za oznako odličen skriva tisto, kar bi moralo biti in je marsikje pravzaprav normalno: pošteno, dobro opravljeno delo, pošteni, dobri poslovni odnosi. Ali je odličnost antiteza balkanskosti, ki nas je v sedmih desetletjih veliko bolj prekrasila, kot smo si pripravljene priznati?

Če presojam s področja raziskovanja, kjer sem redno zaposlen, potem je tu z odličnostjo zelo nenavadno. Odličnost ni delo, odličnost je samoreklama, je približno 10% resničnega raziskovalnega dela in 90% samohvale in samoreklame, v zadnjem času zlasti iskanje tujcev, ki vas bodo citirali in hvalili. Zato vabimo k nam znanstvenike sumljivih kvalitiet in silno skromnega znanja. Njihova glavna naloga je, da vas povabijo ven, da vam pomagajo k "mednarodni uveljavitvi". Nikoli še nismo bili taka provinca kot sedaj. Nekaj zelo podobnega je tudi z znanstvenimi nagradami. Glede pomena strankarske pripadnosti ni velikih razlik s prejšnjim enopartijskim sistemom. Še važneje kot stranki je pripadnost določenemu klanu.

Ves ta uvod je potreben, da lažje razumemo problem odličnosti v slovenski zgodovini, pod kar razumem vse dogajanje v preteklosti na našem ozemlju kot tudi tisto dogajanje, ki je povezano s Slovenci v neslovenskem svetu.

Če je na eni strani največja slovenska odlika, ki pa se je ne zavedamo, da smo skoraj poldrugo tisočletje preživeli na tem izjemno prometnem koncu Evrope, ohranili jezik in ustvarili kulturo, ki se nam je ni treba sramovati in da imamo zadnja leta celo svojo državo, s katero pa delajo najodločujoči krogi kot slovenske družine z nezakonskimi otroki v preteklosti, potem je tudi ena naših največjih slabosti, da odličnjakov razen v kulturi in umetnosti dejansko ne poznamo. Če prelistate slovenske zgodovinske učbenike, boste v njih poleg takih ali drugačnih politikov srečali le še litarate in druge umetnike. Če vzamete v roke Slovenski biografski leksikon ali Enciklopedijo Slovenije, boste v njih našli pomanjkljive, pa vendar podatke o slovenskih študentih, profesorjih in znanstvenikih po tujini, rektorjih dunajske univerze, zamanj pa iščete podatke, kdo je bil najuspešnejši gospodarstvenik na našem ozemlju v posameznih stoletjih. Zelo hitro smo se jim pripravljene odpovedati, čeprav so povsem naši ljudje, kot je bil na primer ptujski Johan Puch, utemeljitelj Puchovih tovarn v Gradcu. Da pa bo paradoks še večji, pa naj opozorim na dejstvo, da naš slovenski kmet, kot večinski predstavnik naroda v veliki večini skoraj nikoli, le v najslabših časih ni bil zgolj to, predvsem pa ne klasičen evropski kmet. Posestna struktura ga je silila k stalnemu iskanju dodatne zaposlitve, pa naj bo to domača obrt, zlasti železarstvo, lončastvo, usnjarstvo, suha roba, kmečka trgovina, krošnjarstvo, tovarništvo, furmanstvo... Slovenski kmet je moral imeti v preteklosti zelo močno poslovno žilico, če je hotel preživeti in zlasti napredovati, vendar poslovnost in gospodarska iznajdljivost, odličnost, če hočete, prav zato ni nikoli postala nacionalna vrednota. V slovenski družini ali rodbini je bilo v preteklosti zelo ugledno imeti mašnika, zdravnika, advokata, kasneje tudi veterinarja, gospodarski uspešnejši in premožnejši sorodniki so bili primerni le za krstne in birmanske botre.

Slovensko samopodobo so v veliki meri ustvarjali literati, pomagali pa so jim zlasti literarni in drugi zgodovinarji. Med pesniki in pisatelji, razen redkih izjem, prevladujejo ljudje, ki jim zaradi takšnih ali drugačnih vzrokov, prevladujejo subjektivni, ni uspelo končati niti šol, predvsem pa večina v življenju ni bila uspešna. Večino teh dejstev pri njihovih biografijah spregledamo ali pa jih pripišemo krivičnim razmeram. Stalno naj bi se jim godila krivica in tudi sicer naj bi bili prikrajšani. Prešeren je z objavo svojih poezij dobro zaslužil, pa tega nihče noče vedeti. Ko je imel Cankar denar, je dal s posebnima kočijama voziti sprehajalno palico in cilinder. Nihče od njiju ni znal gospodariti z denarjem. To ni obrekovanje, to so dejstva, ki njune vrednosti nič ne zmanjšujejo. Toda napačno je, ko sprejmemo za poslovno uspešnost obsodbo, ki jo je zapisal Prešeren:

*Lani je slepar starino še prodajal,
letos kupi si graščino.*

Slovinci smo si ustvarili eno najbolj lažnih podob o svoji preteklosti. Odpovedali smo se obstoju našega plemstva, meščanov, premožnih ljudi sploh. Slovenski narod je skupnost ubogih kmetov, revnih, toda naravnih, moralnih in delavnih ljudi. Tako sliko o nas imajo po naši lastni krivdi tudi tujci, o čemer nam dajo dovolj podatkov zapisi o Slovencih v raznih tujih enciklopedijah. Neslovenski državni sistemi znotraj katerih smo Slovenci stoletja živeli, seveda niso nič imeli proti taki slovenski samopodobi. Na nas je, da jo spremenimo. Ne zato, da bi postali odlični, ampak normalni. Družba v samostojni slovenski državi mora vzpostaviti tudi svet gospodarskih vrednot, kar pa ga ob uradnem razglašanju več resnic in več moral ni mogoče. Nemorala, neresnica, neposlovnost in nepoštenost ne morejo biti izenačene z moralo, resnico, poslovnostjo in poštenostjo.

Čeprav je slovenski zgodovinski samoideal skromen in reven kmet, ki pa se z izjemno pridnostjo le uspe prebiti skozi vsakodnevne stiske in ostaja zvest slovenstvu, je resnica drugačna. Revščina ga ni navduševala, iskanje dodatnega zaslužka izven agrarne dejavnosti mu je bilo breme. Želel je imeti toliko zemlje, tako kmetijo, da bi lahko živel samo od nje. Analize kmečkih porok kažejo stremljenje po gruntu, ne kajži. To nenazadnje potrjuje tudi gornji Prešernov verz. Poglavitna napaka naših nadpovprečno uspešnih kmetov v neagrarni dejavnosti so bile investicije v nakup nepremičnin, tudi graščin, ki jo lahko občudujete nad prvim odcepom s ceste Ljubljane - Zagreb. Mogočni Hmeljnik, ki je bi v zadnji povojni požgan, po njej pa še dodatno miniran, da ne bi kdo pomislil na "obnavljanje fevdalizma"² je imel v letih od 1796 - 1827 notranjski kmet Obreza, ki je obogatel v neagrarni dejavnosti.³

Anonimna odličnost

Nedavna arheološka razstava v Dolenjskem muzeju Kapiteljske njive⁴, ki je prikazala predvsem arheološke

izkopanine samo iz ene znanih lokacij, je z razstavitvijo izjemnih staroželeznodobnih kovinskih in keramičnih najdb opozorila na vrhunsko mojstrstvo naših prazgodovinskih prednikov.

Ko je Novo mesto pred dobrimi tremi desetletji v okviru zaščitnih arheoloških izkopavanj, ki jih je vodil pokojni arheolog Tone Knez, evropsko in strokovno znanstveno javnost z izjemno lepoto in izpovednostjo najdb opozorilo nase, so se v Novem mestu kar vrstili obiski najuglednejših prazgodovinarjev iz tujine. V razgovoru z njimi je sogovorniku hitro postalo jasno, da ni ključnega pomena lepota arheoloških nadb, ampak izjemno mojstrstvo v pridobivanju in obdelavi železa, katerega znanje je tudi preko našega ozemlja prodiralo v zahodno Evropo. Nekaj podobnega velja tudi za bron. "Odgovor za vrsto doslej odprtih znanstvenih vprašanj, bo mogoče najti pri vas", mi je bilo večkrat odgovorjeno. Seveda so se hitro pojavile teorije, da gre pri najdragocenejših najdbah, okrašenih bronastih vedricah ali situlah, za uvoz ali vsaj posnemanje tujih vzorov. Kljub strokovni neusposobljenosti za presojo, pa število takih najdb, ki se bliža številu 20 daje le misliti o neki tukajšnji produkciji. Gotovo so bili tudi tuji vzori, saj upodobljenega leva ni bilo pri nas, vendar pa to po drugi strani odpira vprašanje kulturnih in osebnih stikov, ki so segali izjemno daleč. O čem nam govorijo velike količine jantarnega okrasja. Zgolj o bogastvu tistih, ki so ga lahko kupili ali tudi o stikih z Baltikom? Vsekakor niso bila pri nas ne le rudišča in tudi se ni vse zaustavilo le pri pridobivanju kovin, ampak je cvetela tudi predelava in vrhunska obdelava. Nekaj podobnega se je moralo dogajati tudi s steklom, ki ga je tako po kvantiteti kot kvaliteti nadpovprečno. Ni se mogoče načuditi čudovitim barvam in tehnično skrajno zahtevnim postopkom v kombinaciji s kovino. Odličnost pri obdelavi kovin in stekla tukajšnjih sodobnikov Ilirov kaže na stanje, ko smo bili najmanj enakovredni tedanji Evropi. Kot je znano, je tudi v mlajši železni dobi cvetelo železarstvo. Posebej je slovelo noriško jeklo, ki je bilo poleg ostalih tudi vzrok, da je okoli leta 10 pr. K. noriško kraljestvo zgubilo samostojnost in bilo priključeno rimskemu imperiju. Arheološke najdbe kažejo na obstoj stanja, ki naj nam bi bil v gospodarskem pogledu ponoven cilj: enakopravnost z evropskim prostorom in izrabo nekaterih prednosti v znanju.

Kasnejša obdobja, zlasti rimska doba, govorijo o nedvomni provincialnosti, pa vendar popolni integriranosti v takratno svetovno rimsko državo, saj so tudi pri nas poznali in upoštevali standarde, ki so veljali za vso svetovno rimsko državo in je bilo mogoče del vodovodne cevi iz Poetovie brez težav vključiti v sistem, ki so ga upoštevali v nekem rimskem naselju južno od Rima, v Galiji ali Perziji.

Temni srednji vek?

O srednjem veku ima večina Slovencev silno slabo mnenje. Bil naj bi nekaj najbolj negativnega v naši preteklosti. Pri tem njihovega mnenja prav nič ne spominja dejstvo, da je Karantanija "najstarejša zgodnesrednjeveška plemenska tvorba, ki se je izoblikovala v vzhodnoalpskem prostoru"⁵, da so Brižinski spomeniki "najstarejši ohranjeni slovanski teksti v latinski abecedi"⁶, da je obred ustoličevanja, ki je bil zadnjikrat izpeljan 1414. leta, to je takrat, ko je večina že pozabila na nekdanjo Karantanijo tako znamenit, da so ga poznali tako znameniti družbeni teoretiki kot Francoz Jean Bodin in Amerikanec Thomas Jefferson. Vzrok je v izgubi karantanske države, vpeljavi fevdalizma in razkosanju slovenskega ozemlja v srednjeveške dežele in nenazadnje v zelo slabi navadi, po kateri je vse kar je našega, treba gledati navzdol in tako pred seboj kot tujci vsaj poniževati, če že ne zaničevati. Kot da se je drugim narodom, tudi Italijanom in Nemcem godilo kaj bistveno drugače! Problem je drugod! V srednjeveških deželah, ki so se obdržale vse do leta 1918 so bili, razen na Kranjskem in Goriškem, Slovenci manjšina. Veliki fevdalni gospodje so imeli skoraj vsi svoje centre izven slovenskega etničnega ozemlja in tja je odtekala tudi akumulacija z našega ozemlja. Kljub temu, če pogledamo samo številne naše gradove, je bilo veliko ustvarjenega, čeprav si zaradi katastrofalnih potresov 1348. in 1511. leta ne znamo realnosti niti predstavljati. Tako naj bilo na Dolenjskem v 12. stoletju zgrajenih 13 gradov, v 13. stoletju 23, v 14. stoletju 11 in v 15. stol. 3, kar za 11 pa ne vemo, kdaj so nastali⁷. Seveda moramo vedeti, da za nekatere starejše sploh ne vemo, ker v listinah niso omenjeni in jih arheologi šele odkrivajo. Gotovo je samo v njihovie zidove bilo vložena obilo dela in kapitala naših ljudi. Upoštevajmo še strahotni človeški in materialni davek, ki so ga zahtevali turški vpadi, obramba današnjega avstrijskega in vzhodnega italijanskega prostora je tako glede financ kot ljudi slonela predvsem na naših prednikih, in se skupaj čudimo temu, kar imamo.

Poglavitna hiba slovenskega ozemlja je bila, da razen v Kopru in Trstu, ni bilo sedežov škofij, ki so pogojevali razvoj šolstva in znanosti. Kulturno vlogo mest v zahodni Evropi, so pri nas opravili nekateri samostani. Na

Dolenjskem velja to predvsem za stiškega in nekoliko manj kostanjeviškega. Žal smo ravno glede njiju bili z verskimi reformami Jožefa II., ki ju je ukinil, njihovo opremo pa dal razprodati, oropani tolikšnega kulturnega bogastva, da je to primerljivo edino še z požigi gradov in cerkva v II. svetovni vojni in miniranju njihovih ruševin po njej. V povezavi z njimi je bila vsestranska, ne le duhovna, ampak tudi materialna odličnost. V naše kraje so privabili številne tuje gradbene in druge mojstre, ob katerih so se naši ljudje seznanjali z najnovejšimi trendi. Veliko je bilo tudi dragocenih nakupov v tujini. Zapozneli delček take politike lahko občudujemo v največji dolenski likovni umetnini Tintorettove sv. Nikolaju v novomeški kapiteljski cerkvi. Njen gotski prezbitarij nas opozarja, da so tudi naši ljudje sprejemali takratne sodobne umetniške stile. Tudi podeželje ni bilo tako zanemarjeno, kot si predstavljamo na podlagi našega negativnega odnosa do srednjega veka. Ne mislim tu na arhitekturo in notranjo opremo Stične, Kostanjevice in Pleterij, ampak tudi na kraje kot je malo znani Šentrupert, ki preseneti vsakega, ki ga obišče. Koliko starih umetniških spomenikov bi šele lahko občudovali, če naši predniki ne bi bili tako pridni in stalno nekaj prezidovali.

V naših gradovih z nekaj izjemami kot so bile rezidence goriških, celjskih in turjaških grofov, ni bilo pripadnikov višjega plemstva, ampak so prevladovali vitezi in baroni. Njihove materialne možnosti so bile bližje prizadevanjem za življenje v skladu z minimalnimi grajskimi standardi, kot pa bogastvom in sijajem o katerem nam poročajo nekatere takratne umetniške slike. Številni vitezi in baroni z našega ozemlja so kot vojaki ali pridobitniki visokih in donosnih služb zasloveli celo preko meja slovenskega etničnega ozemlja, vzemimo za primer Čreteške, ki so imeli grad nad dolino Laknice, toda razmeroma hitro so izumrli in njihovo premoženje se je razgubilo kot bi ga odnesla poplava.

Bogastvo, ki kaže na duhovno in materialno odličnost naših cerkva, tudi pogrešamo v pregledih odličnosti z našega ozemlja. Še najbolj slovijo dragocenosti iz Radmirja, ki pa so iz 18. stoletja. Kje so starejše dragocenosti? Habsburžani, ki so od 13. stoletja obvladovali veliko večino slovenskega etničnega ozemlja, so kot deželni knezi naših prednikov pobirali tudi akumulacijo, ki pa jo je bilo zaradi pregovornega slabega gospodarjenja vedno premalo, se niso sramovali občasno seči po cerkvenih dragocenostih in jih ukazali pretopiti. Najbolj znana tovrstna akcija je bila 1526 leta.⁸

Meščanom naših malih srednjeveških mest ni bilo lahko. Njihovi lastniki, Habsburžani so bili daleč, zato so v njihovo trgovsko domeno skoraj neovirano posegali tako fevdalci kot kmetje. Njihovo dejansko stisko najbolje dokazujejo zahteve, da naj vladar kmetom prepove prebogato in nekmečko oblačenje, ker imajo do njega pravico le meščani. Njihova cehovska združenja so se borila proti konkurenci na vse možne načine. Novomeške čevljarje so tako na primer ogrožali tako cerkniški kot škocjanski. Kljub vsemu so se naši predniki vključevali tudi v trgovino na velike razdalje, ki je na eni strani segala globoko v Panonsko nižino, na drugi v nemško ozemlje in na tretje globoko v Italijo. Silno pomemben je bil tranzit živine in žita v Italijo ter obratna pot izdelkov najrazvitejše italijanske meščanske kulture proti evropskemu severozahodu. O finančnih potencialih tukajšnjih ljudi nam za ta čas izjemno zgovorno govore naši študentje in profesorji ne le iz Bologne ali Dunaja, ampak celo iz Pariza in drugih zahodnoevropskih mest.

Glede na srednjeveško duhovno in materialno kulturo in z njima povezano odličnostjo ne smemo nikoli vztrajati na etničnem principu, ker tega ta čas ne pozna. To je na eni strani univerzalni svet, ki sloni na rabi barbarizirane latinščine, katero vse bolj izpodrivajo živi jeziki. Tudi ti še niso bili poenoteni, standardizirani. V naši neposredni bližini sta zaradi takratnega šolskega sistema bila "kulturni" in "poslovni" nemški in italijanski. Njuna raba v uradovanju, bolj kot govorjenje, je pustilo sledove v lažnem vtisu o nacionalni odtujenosti mest vaškemu okolju. Pismeno izražanje v srednjem veku ne opredeljuje nacionalne pripadnosti. Naše ljudi označujejo v Italiji na primer, da so iz Germanije in le ime, priimkov še ni bilo, kaže na dejansko nacionalnost.

Bolj kot vse dokazovanje o odličnosti na našem ozemlju nam govori citat iz potopisa oglejskega kanclerja Paola Santonina, ki je spremljal v letih 1485 - 1487 škofa iz Caorle Petra Carlija kot generalnega vikarja oglejskega patriarha po naših krajih. V zvezi z kartuzijo Žiče je zapisal: *"Po večernicah nas je taistega dne odpeljal gospod subprior v samostansko zakristijo, pozidano z oboki in debelim zidovjem. V njej je mnogo raznih paramentov precejšnje vrednosti, poleg nas je po skrivnih stopnicah peljal v knjižnico in še eno zakristijo, pozidano nad obokom cerkve in spodnje zakristije. V knjižnici vidiš nad dva tisoč knjig iz vseh ved, večinoma na pergamentu, tudi prav starih in s trsom pisanih, ne tiskanih, kakor je danes v navadi. In v zgornji zakristiji (ki je ravno tako obokana kakor knjižnica), nam je taisti gospod subprior pokazal najprej velik srebrn križ in tabernakelj, v katerem nosijo Gospodovo telo, prelep in težak, poleg pa še več paramentov - dvanajst jih je po številu - iz raznobarvne svile in z zlatom vezelih; na katerih*

so vtakane podobe blažene Device in drugih svetnikov, narajene iz mnogih pisanih kamnov ter dragocenih velikih in majhnih biserov in okrašene z odlično umetnostjo. Vsi ti paramenti so po sodbi poznavalcev vredni čez tri tisoč zlatnikov. Samostan jih je dobil s pobožnimi volili. Videl sem tudi ne posebno velik, vendar silno dragocen križ iz čistega masivnega zlata z vdelanimi podolgovatimi granati in številnimi drugimi dragimi kamni, skratka, ne spominjam se, da bi kdaj v Italiji videl lepše in dragocenejše." Odličnost pa ni bila skrita le v samostanskih prostorih, ampak jo je bilo mogoče videti tudi v življenju: "Osemnajsti dan taistega meseca smo odšli z gradu omenjenega gospoda Hartmana; k nam je prišla tudi gospa Omelija (ki "govori enako dobro nemško in slovensko"), napravljena v rdečo ali kot pravijo, škrlatno obleko, precej lepšo in dragocenejšo od včerajšnje, zakaj cel desni rokav je bil izvezen in ozaljšan s prelepo, fino vezenino iz bisernih jagod, in to velikih, ki so kazale razne figure. vezenina se je nadaljevala do njenih snežnobelih, sijočih ramen in vratu. Na ovenčani in lepo počesani glavi je nosila dragocen okras kakor včeraj. Poleg tega ji je ljubki stas opasoval pas iz masivnega, čistega zlata brez siceršnjih dodatkov; ne spominjam se, da bi bil kdaj videl lepšega. Vanj je bilo v lepem redu vdelanih veliko dragih kamenčkov. Obleka je imela tri komolce dolgo vrečko, ki jo je za gospo nosil eden od zaupnejših služabnikov čez levo roko. Obleka sama in pas sta po zatrevanju poznavalcev presegala vrednost petdesetih zlatnikov."¹¹

Oba opisa sta iz spodnještajerskega podeželja blizu Slovenskih Konjic. Gospa Omelija je bila majšperška graščakinja, izjemno lepa in ekstravagantna žena, ki je med drugim udomačila tudi divjega prašiča, ki je spremeljal domače kot kakšen kuža.¹²

Izjemna odličnost v slovenski zgodovini

Najstarejša slovenska književnost, ki so jo ustvarili protestanti predstavlja izjemen primer slovenske odličnosti tudi v mednarodnem prostoru. Ne mislimo samo na jezikovno, ampak tudi kulturno in nenazadnje tudi materialno vrednost, ki jo je takratna knjiga predstavljala. Izid Dalmatinove Biblije 1584. leta so omogočili kranjski, štajerski in koroški deželni stanovi z precejšnjimi vsotami, to so bili pretežno predstavniki tistega "tujega" plemstva, ki mu očitamo stoletno zatiranje Slovencev. Kdaj lahko kakšno tako resnično vrhunsko kulturno dejanje pričakujemo od parlamenta samostojne slovenske države, v katerem več ne odločajo in gospodarijo "tujci", kot v nekdanjih plemiških deželnih stanovih?

Protireformacija in katoliška obnova v resnici nista pahnili Slovence v tak zaostanek za ostalo Evropo, kot nam skušajo dopovedati nekateri literarni zgodovinarji in politiki. Ni res, da so vsi sposobni takrat odšli in da smo obstoječi Slovenci potomci hlapcev. Tudi ni res, da bi bil razvoj kapitalizma odvisen od prevlade protestantske vere, kot so v 19. stoletju začeli trditi nekateri nemški zgodovinarji zaradi notranjepolitičnih potreb. Tudi Finci, ki so približno v istem času dobili s protestantizmom podobna dela kot Slovenci in v tej veri tudi ostali, niso kasneje nič hitreje gospodarsko, politično in kulturno napredovali.

Tudi Janez Wajkard Valvasor je izjemen primer naše odličnosti. Ne zato, ker je zaradi svojega odličnega dela in znanja postal član Londonske kraljeve družbe, ampak tudi zato, ker je s svojimi knjižnimi deli že takrat sodeloval na frankfurtskih knjižnih sejmih.

Nedvomno velja k podobi odličnosti na Slovenskem prišteti tudi 1490 odkrit in od 1580. leta podržavljen idrijski rudnik živega srebra. Bil je eno največjih evropskih zgodnjekapitalističnih podjetij in hitro postal pomemben ne le kot surovinska baza, ampak izjemen finančni vir za kronično bolne habsburške finance.

V vse močnejši objem kapitalizma

Trgovski in nenazadnje tudi verski stiki prednikov z našega ozemlja z italijanskimi mesti in Rimom so vsaj posredno dali našim krajem možnost spoznati kapitalistični duh že v srednjem veku. Tam niso spoznali le izdelkov takratne visoke tehnologije, resničnega meščanskega življenja in umetniških dosežkov, ampak tudi prve oblike kapitalističnega mišljenja in delovanja. Takratna nizka osebna varnost potovanja in silna različnost in nestalnost denarnih enot je zahtevala veliko razgledanost in še večjo elastičnost, sicer poslovanje ni bilo možno, pa tudi poslovnih uspehov ni bilo.

Osnovne oblike kapitalizma je pri nas mogoče zaslediti že v 14. stoletju. K njegovemu širjenju sta prispevala

trgovina na večje razdalje, ki je kmalu k nam pripeljala tudi tuje bankirje, na primer florentinske, in rudarstvo s fužinarstvom, ki je sprožilo založništvo. Večji razcvet pa je povezan z upadanjem turške premoči v Sredozemlju, manjšanjem pomena Benetk in naraščanjem gospodarske vloge, ki so ga imeli Habsburžani v posesti od leta 1382, kot eno redkih pristanišč v gornjem Jadranu, saj so sicer vsa ostala morala priznavati beneško oblast. Oče Marije Terezije, Karel VI. je v začetku 18. stoletja na našem ozemlju začel modernizirati temeljno cestno strukturo iz Dunaja proti Trstu in od te ceste odcepe proti Zagrebu, Karlovcu in Reki. 1717. leta je bila razglašena svoboda plovbe po Jadranu, kar je poživilo trgovski promet, predvsem pa rušilo beneško dominacijo nad pomorsko trgovino. Nekdanje tovornike so zamenjali prevozniki ali furmani. Naglo rastoča Trst in Reka, po letu 1727 svobodni pristanišči, sta potrebovala vedno več hrane, tamkajšnje ladjedelništvo je vsrkavalo neskočne količine lesa, kar še danes čutimo v širšem kraškem zaledju obeh mest. Mnogi kmetje, zlasti na Krasu, so začeli zanemarjati ali celo opuščati kmetovanje in se preusmerjali v prevoznništvo. Na pomenu je začela dobivati tudi plovba po Savi in začeli so se pojavljati načrti o nekaterih nujnih tehničnih posegih za izboljšanje plovnih možnosti. Pomebno pristanišče so postale Brežice, na kar še danes spominjajo ogromni podzemski skladišni prostori, na katerih stojijo stare mestne hiše. Litija in Radeče sta postali ledjedelniški mesti, kjer niso delali le ogromnih čolnov, ampak je bilo za vleko proti toku potrebna tudi neskončna količina vrvi. Naglo je naraščal pomen špediterstva.

Modernizacija države, ki je politično izhajala iz stališč prosvetljenega absolutizma, gospodarsko pa iz merkantilizma, je zahtevala širjenje in utrjevanje državne birokratske uprave, za kar pa so bile potrebne šole. Novo mesto je 1746. leta zato dobilo gimnazijo.

Pomemben finačni vir za bogatenje posameznikov so postali zakupi javnih del in javnih služb. Vse do izgradnje železniškega omrežja v drugi polovici 19. stoletja so nekateri iznajdljivi Slovenci z prevzemi gradbenih del dobro služili. V novih razmerah je tudi pošta, s katero so začeli tudi na našem ozemlju člani rodbine Taxi iz Bergama, ki so jih kasneje izrinili avstrijski Paari, po letu 1722 pa je postala državna, postala pomemben vir bogatenja. Na eni strani je dala nove službe, na drugi pa skrbnikom poštinih postaj precejšnje, predvsem pa stalne dohodke.

Seveda pa niso bile za naše ljudi le najnižje službe. Država Habsburžanov ni gledala na nacionalno poreklo svojih državljanov, ampak je skušala iz njih potegniti čimveč koristi. Kljub obstoju fevdalnega reda, se je bilo družbeno možno povzpeti tudi nadpovprečnemu kmetu. V tem pogledu je zanimiv primer rodbine Rakovec iz širše okolice Kranja (Sv. Jošt) Boštjan Rakovec (1655 - 1732) je začel kot pomočnik deželnega knjigovodje in nato po njegovem odhodu prevzel njegovo mesto. Zaradi zaslug je 1689. leta dobil plemstvo, spremenil priimek v Raigersfeld in se kmalu nato poročil s hčerko nekega grajskega oskrbnika, katerega poklic izdaja tudi silno donosno službo, saj ni malo primerov, da so grajski oskrbniki poslali svoje gospode čez prag. Sin Franc (1697 - 1760) je bil že izšolan pravnik. Popotoval je tudi v tujino, zlasti na področje takrat gospodarsko vodilnih današnjih belgijskih mest. Zaposlil se je pri nekem trgovcu na Reki. Očetov izkupiček za grad Jama je v družabništvu z nekim družabnikom investiral v tovarno sukna v Ljubljani, vendar v tem poslu ni uspel. Vrnil se je na Reko k svojemu prvemu delodajalcu in postal njegov družabnik. Vključil se je v Orientalno kompanijo na Reki in vzpostavil odlične trgovske stike s Portugalsko. Zaradi spora z vodstvom družbe je iz nje izstopil in se kot pravnik podal v državno službo. Poroča z nevesto iz ugledne plemiške družine mu je prinesla nove službe, med drugim je v Trstu kot državni uslužbenec prodal ladje, medtem propadle Orientalne kompanije. Od tu je odšel v Gradec in nato na Dunaj, kjer se je zaposlil v dvorni komori, to je predhodniku finančnega ministrstva. Tu se je tako odlično izkazal, da ga je Marija Terezija uporabila pri reorganizaciji države in njene uprave. Znova je bil poslan v službo v Ljubljano kot nekakšen gospodarski ekspert v tukajšnji izpostavi osrednjih dunajskih uradov za Kranjsko, Goriško, Trst in Reko. Na njegovo pobudo so v skale ob Savi, od Zidanega mostu do Litije, vsekali posebno vlečno pot, po katerih so gonili živino, ki je vlekla ladje proti toku, začeli kopati premog v Zagorju in racionalneje izkoriščati rove v idrijskem rudniku. Njegov najmlajši sin Mihael (1744 - 1783) je že veljal za enega najbolj nadarjenih katedralistov, tedanjih gospodarskih teoretikov¹³. Kot primer izjemno uspešnih kmetov bi lahko navedli tudi Blagotinške iz Štajerske, zakupnike termalnega kopališča, ki so si tudi z uspešno poslovnostjo pridobili plemiški naziv in bili kot Kaiserfeldi v 19. stoletju zelo vplivni v Gradcu.

Vse bolj živahna gospodarska dejavnost je začela k nam privabljeti tudi številne Nemce, Italijane in druge, celo Angleže, ki so tu iskali svojo poslovno srečo. Silno jih je vabilo zlasti tukajšnje železarstvo. Najbolj znan tak primer so Zoisi. Michelangelo (1694 - 1777) je iz okolice Bergama prišel v Ljubljano in se tu zaposlil pri svojem rojaku Codelliju. Ta je bil tedaj najpomembnejši ljubljanski veletrgovec in trgoval z železom in tekstilom ter izvajal tudi menjalniške posle. Po smrti lastnika je postal že družabnik njegovega naslednika. 1747 se je po smrti prve žene

vdrugo poročil s hčerko rudarskega nadzornika iz znamenite slovenske družine Kappusov pl. Pichelstein. Michelangelovo udejstvovanje je bilo pri trgovski družbi zelo uspešno. 1733 je že imel v Trstu lastno poslovno stavbo, dve leti kasneje pa kupil Codellijev delež, ostal pa je še v družabništvu s tretjim družabnikom nekdanje firme Codelli. Poleg železa je začel trgovati z barvnimi kovinami, konopljo, bombažem, južnim sadjem, orientalnimi blagom. Trgovino je razširil tudi na današnja večja avstrijska in nemška mesta. Poslovne stike je imel tudi s Smirno in Carigradom. Tudi doma se je na novo poslovno povezoval in 1755. leta nekdanjo Codellijevo družbo, katere lastnik je bil že dobrih deset let sam razširil z novimi družabniki. V lastništvu ali solastništvu je imel tudi ladje. Na Gorenjskem, okoli Bohinja in Mojstrane ter Javornika je začel posegati tudi v fužinarstvo, vzel v zakup fužine v Tržiču in združil v svojih rokah večino najpomembnejših fužin na Kranjskem, praktično je kontroliral izvoz v Italijo. Zaslužil je več denarja, kot ga je mogel vložiti. Veliko je vlagal v nepremičnine, zlasti graščine, od teh kar tri v okolici Novega mesta. Bil je najbogatejši gospodarstvenik v deželi. Vladařica ga je tudi poplemenitila. Dediči niso bili taki gospodarski talenti, privlačili so jih znanost, umetnost, literatura, pa tudi življenje zemljiških gospodov - rentnikov jim je nekoliko bolj prijalo kot poslovnost. Dokaj tipičen primer teh velikih sprememb v razumevanju življenjskega poslanstva je bil njegov sin Žiga (1747 - 1819), ki se je kot že poslovenjeni kranjski plemič nepozabljivo zapisal v slovensko kulturno in znanstveno življenje.¹⁴ Bili pa bi krivični do Michelangelovih naslednikov, če ne bi opozorili tudi na ekonomske posledice avstrijsko - francoskih vojn in Napoleonove celinske blokade, ki je zelo škodovala vrsti gospodarskih dejavnost na našem ozemlju. Tudi gospodarska politika v času francoske okupacije naših krajev in Ilirskih provinc je pomenila velik stres. Veliki izredni vojni davki in druge neprilike so vsaj na Kranjskem odplavile vrsto dotedanjih poslovnežev. Upoštevati je treba tudi krizo fužinarstva, ki je v prvi polovici 19. stoletja zajela in uničila stoletja najpomembnejšo neagarno dejavnost Kranjske in Gorenjske še prav posebno.

Ob izjemni konkurenci poslovnežev iz tujine, pa je bil še vedno prostor za domače ljudi, če so le mogli zbrati toliko kapitala.¹⁵ Kot smo na eni strani omenili kvarne gospodarske posledice velikih prerivanj, ki jih je povzročil Napoleon, pa je to na drugi strani ustvarilo možnost za tisto skupino ljudi, ki so to znali izrabiti. Kot na dva dokaj tipična primera bi opozorili na Ivana Kozlerja (1780 - 1864) in Miha Stareta (1790 - 1872).

Kozlerji izhajajo iz kočevarske rodbine. Pripadniki tega nemškega jezikovnega otoka so že koncem 15. stoletja dobili cesarski privilegij, da smejo kot kramarji trgovati s svojimi izdelki, zlasti suho robo in južnim sadjem. Ivan je že toliko napredoval, da je imel na Dunaju specilaizirano trgovino z južnim sadjem. Izrabil je krizo z južnim sadjem na Dunaju, ki jo je povzročila Napoleonova celinska zapora. Na nekoliko skrivnosten način, verjetno s kontrabantom je prišel do potrebnega blaga in služil. Leta 1820 je že kupil graščino Ortnek in s tem storil eno klasičnih potez naših poslovnežev, ki so družbeni dvig v takratni družbi videli predvsem v približanju zunanjim standardom plemstva. Poleg hiše na Dunaju je imel svoje lastne hiše tudi v Ljubljani; na Reki in v Trstu. Širil je poslovno dejavnost, imel je tudi dokaj podjetne dediče, ki niso delovali le na področju politike, znanosti in kulture (sin Peter Kozler!), ampak sodelovali tudi v bančništvu, prvih delniških družbah pri nas in v stavbeništvu. Nanj še danes spominja Pivovarna Union, katere začetniki so, vključno z današnjo lokacijo, ravno Kozlerji.

Miha Stare naj bi izrabil valutno krizo in vrednostne razlike med denarjem v Avstrijskem cesarstvu in Ilirskih provincah. Ljudska zavist, ki si ni znala pojasniti njegov nagli vzpon, je seveda iskala tudi kriminalne vzroke, vendar gre za posledice "znamenite kranjske fovšije". Veliki poslovnež, ki je začel kot kramar, je že 1818 odprl pivovarno, vlagal tudi v graščine, vendar stalno iskal hitrejše poti akumulacije. Zgradil je tudi opekarno, zlasti pa zaslužil s prevzemom gradbenih del ob gradnji železniške proge Dunaj - Trst. V Arhivu Republike Slovenije še danes najdemo številne njegove račune, ki jih je izstavljal za izgradnjo ljubljanske železniške postaje.

Izjemen primer uspešneža je tudi Dolenjec Martin Hočevnar (1810 - 1886). Čeprav je doma iz okolice Velikih Lašč je njegov gospodarski vzpon povezan predvsem s Krškimi, kjer na starem pokopališču še danes lahko občudujete njegov mavzolej. Z zakupi trošarin, ne le na Kranjskem, ampak celo takratnih največjih avstrijskih mestih in prevzemi gradbenih del, zlasti ob gradnji železnice Zidani Most - Zagreb, je naglo bogatel. Verjetno je bil eden najbogatejših Dolenjcev v vsej naši zgodovini. Žal pa se mu je zgodila podobna nesreča kot znamenitemu ljubljanskemu Jakobu Schellu pl. Schellenburgu (1652 - 1715). Oba sta bila brez potomstva. Prvi je poleg ogromnih volil, ki še danes krasijo Ljubljano, ta mu je v zahvalo dolgo časa posvečala eno najlepših ljubljanskih ulic, ki je del današnje Slovenske ceste, imel velik potencial vsaj v sorodnikih Luckmannih, znamenitih ljubljanskih bankirjih in poslovnežih, ki jih pa današnji Slovenci bolj poznajo v povezavi s Kranjsko industrijsko družbo, lastnico nekdanj mogočne jeseniške in škedenjske (pri Trstu) ter drugih železarn. Hočevnarjeva vdova je ogromno denarja

darovala v dobrodelne namene, zlasti za gradnjo šol, izboljšave cerkva, v Krškem pa je zgradila in finančno utemeljila bolnico, ki je delovala do konca II. svetovne vojne.

Eden najbogatejših Slovencev vseh časov je bil Josip Gorup pl. Slavinski (1834 - 1912). K vzponu mu je pomagala na eni strani dediščina, ki jo je prejel za stricem Janezom Kalistrom (1806 - 1814), nanj še danes spominja njegova palača v Trstu na drugi pa zlasti finančni posli, od delniških družb do zavarovalništva in bančništva. Tudi za današnje razmere bi bil silno sodoben poslovnež. Narodno je bil izjemno zaveden in je podpiral ne le slovensko politiko in nekatera narodna gospodarska podjetja kot je bila na primer preveč megalomansko zastavljena Prva občna zavarovalna banka Slovenija. Bil je tako pomemben gospodarstvenik v okvirih cele tedanje države, da je za pridobitev kredita, na primer na Dunaju, pomagal že zgolj podatek, da stoji on za posojilojemalcem. Čeprav je imel izjemno številno družino, prevladovale so hčere, ki jim je dajal izjemne dote, je veliko daroval tudi v dobrodelne namene. Tako je zgradil vrsto monumentalnih hiš, ki stojijo na Slovenski cesti, za njegov denar je bila zgrajena tudi dekliška šolska ustanova z internatom Mladika, v katero se bo v kratkem vselilo naše zunanje ministrstvo. Tudi njemu so vzeli v Ljubljani ulico in jo poimenovali po Kardelju. Čeprav naj bi politika ne posegala na ekonomsko področje, pa je zamenjava resnično žaljiva tako za položaj poslovnosti v slovenskem javnem življenju kot kulturo, dobrodelnost, Gorupa in odličnost še posebej.

Slovenci končno začnemo prištevati med svoje tudi Janeza Puha ali Pucha (1862- 1914) iz Sakušaka pri Ptuj, ustanovitelja znamenite avstrijske oziroma graške težke industrije. Leta 1912 je Puhova tovarna v Gradcu zaposlovala 1100 delavcev in izdelal 16.000 koles, 300 motociklov in prav toliko avtomobilov¹⁶.

Primere slovenske uspešnosti ali odličnosti, kar pa pomeni predvsem primerljivosti z zahodno Evropo s katero po sedmih desetletjih jugoslavizacije, predvsem pa tragične balkanizacije, ki nas je ožgala veliko bolj kot smo v svojem samoljubju pripravljene priznati, obnavljamo stoletne stike, bi lahko naštevali še v nedogled. Tako naj samo opozorimo na nekdanje slovensko združništvo, ki je nevtraliziralo tragične posledice prevlade kapitalizma na podeželju in zbralo takšne kapitale, da je bilo mogoče z njimi sprožiti elektrifikacijo Kranjske in druge modernizacijske procese, glede na Novo mesto, na začetnika njune industrializacije Medica in Povha, prvi je začel kot kramar in še bi lahko naštevali. Slovenci imamo kaj videti v preteklosti in se iz nje marsikaj tudi naučiti. Seveda pa je potrebno pogledati tudi v današnji čas. Pri tem me ne navdušujejo toliko naši sodobni poslovneži nad katerimi bo še dolgo lebdel oblak sumljivih tranzicijskih in žal, bodimo odkriti, tudi mafijskih razmer, ampak Slovenci v našem zamejstvu in izseljenstvu. Nauk, ki ga nam ponuja zgodovina, je zelo preprost. V prvi vrsti je vedno dovolj prostora. Ne bojmo se tujine. Največ škode so Slovencem napravili Slovenci.

O p o m b e :

1. Slovar slovenskega knjižnega jezika, tretja knjiga. Ljubljana, 1979, str. 281.
2. Takšne fraze so znak popolnega neznanja zgodovine. Nekdanje graščine so po letu 1848 postale kapitalistični obrati. Koliko jim je to uspelo, je drugo vprašanje, toda nevarnosti za refekcionalizacijo slovenske družbe poslej ni nikoli bilo, razen v glavah politikov in seveda revolucionarjev.
3. Majda Smole, Graščine na nekdanjem Kranjskem. Ljubljana, 1982, str. 103.
4. Borut Križ, Kapiteljske njive. Katalog arheološke razstave. Novo mesto 1997.
5. Peter Štih, Vasko Simoniti, Slovenska zgodovina do prosvetljenstva. Celovec 1996, str. 34.
6. Ravno tam, str. 38.
7. Ivan Komelj, Srednjeveška grajska arhitektura na Dolenjskem. Zbornik za umetnostno zgodovino 1, 1951.
8. Anton Koblar, Kranjske cerkvene dragocenosti I. 1526. Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko 5, 1895.
9. Paolo Santonino, Popotni dnevnik. Celovec, Dunaj, Ljubljana 1991, str. 87.
10. Ravno tam, str. 75.
11. Ravno tam, str. 76 - 77.
12. Ravno tam, str. 74 - 75.
13. Podatki pobrani iz članka Rudolfa Andrejke v SBL, III, str. 13 - 14.
14. Podrobneje glej v SBL IV, str. 827 - 846.
15. Stane Granda, Viri akumulacije kapitala na Slovenskem v 19. stoletju. Prispevki za novejšo zgodovino 24, 1994: Podjetništvo na Slovenskem.
16. Podrobneje: Janez Puh, človek, izumitelj, tovarnar, vizionar. Ptuj 1998.